

РЭЧЫ У КУЛЬТУРЫ І У ЦЫВІЛІЗАЦЫЙНЫМ ПОЛІ

НЕКАТОРЫЯ МЕРКАВАННІ ПРА ІХ ПРЫРОДУ І ПРЫЗНАЧЭННЕ

Традыцыйны свет рэчау, які акружау чалавека на працягу многіх тысячагоддзяў, заставаўся глыбока кансерватыўным па сваім складзе. Ні надзвычай павялічаная за гэты час колькасць рэчау, ні пашырэнне іх асартыменту не змянялі яго зыходнай тыпалогі. Што ён у сябе уключае? Галоўным чынам, два тыпы прадметаў: *ёмістасці*, разнастайныя сасуды, пасудзіны, гэта значыць пластычныя абалонкі, прызначаныя для запаўнення; і шматлікія інструменты, *прылады*, якія у якасці працягу чалавечай рукі мнагакратна ўзмацняюць і / ці спецыялізуюць асаблівым чынам яе пераўтваральнае ўздзеянне. Гэтыя два тыпы рэчау у паўсядзённым жыцці “дзеінічалі разам”, або групуючыся ў функцыянальныя пары паводле ўзаемадапаўнення, як, напрыклад, ступка і песцік, або спалучаючы зыходныя тыпалагічныя прынцыпы ў адным прадмеце, напрыклад у лыжцы.

Ёмістасці былі прызначаны захоўваць, утрымліваць у сабе змесціва, прылады – укараняць, пакараць, пераўтвараць прыродныя стыхі; яны радыкальна ўздзейнічалі на навакольны свет, пераапрацоўвалі і трансфармавалі яго змест з зыходнай прыроднай сыравіны ў гатовы культурны прадукт. Узгадаем знакаміты выраз К. Леві-Строса пра пераход “ад сырога да варанага” у якасці метафары станаўлення культуры.

Канструктыўны прынцып у традыцыйных рэчах адпавядае іх прадметнай сутнасці, меўся на увазе таксама і сімвалічны статус рэчы, паколькі “прадмет становіцца фактам культуры толькі ў тым выпадку, калі ён адпавядае і практычным, і сімвалічным патрабаванням” [2, с. 218]. А будова рэчау грунтавалася на метафарычным прыпадабненні іх пластычных формаў да будовы рэпрадуктыўных органаў чалавека [8]. Традыцыйны прадмет выступае метафарай і голасам таго, каго ён увасабляе і сімвалізаваў (татэм, бога, чалавека) [8, с. 183]. Бо, як вядома, у традыцыйнай культуры існуе універсальная па сваім характары “карэспандэнцыя паміж створанай рэччу, будовай чалавечага цела і уяўленнямі пра структуру сусвету” [2, с. 221].

Традыцыйныя рэчы дзейнічаюць у пары і ўзаемадапаўняюцца, выступаюць у якасці нагляднага увасаблення дзвюх сусветных міфа-паэтычных універсалаў, мужчынскага і жаночага пачаткаў, чый саюз забяспечвае міфалагічнаму свету стабільнасць і пераемнасць. Пры гэтым кожны з іх рэалізуе ўласную задачу і свой уні-

кальны спосаб ўзаемаадносін са светам: у адным выпадку, гэта пасунае прыняцце ў сябе іншай сутнасці, у іншым – наступальная пераўтваральная дзейнасць.

Як пластычныя абалонкі, матэрыялізаваныя згусткі энергіі, народжаныя на мяжы кантакту чалавечага арганізма з навакольным асяроддзем (і прыродным, і сацыяльным), традыцыйныя рэчы былі культурнымі прадуктамі і непасрэдным вынікам іх ўзаемадзеяння. Яны сталі адэкватным культурным “адказам” на патрабаванні аптымізацыі практычнага жыцця. У той жа час “...любая рэч валодае не адной функцыяй, а цэлым наборам, пучком функцый, сярод якіх ёсць і практычныя, і сімвалічныя” [2, с. 215]. Таму ў сітуацыі рытуальнай (у міфе, абрадзе) рэчы рабіліся знакава-сімвалічнымі аб’ектамі, увасаблялі сэнсавы змест рытуалу, становіліся метафарай чалавека, яго цэнтра і асяродка, а таксама самога “антрапацэнтрычнага прынцыпу класіфікацыі, пры якім сціраецца мяжа паміж чалавекам і не-чалавекам, паміж жывым і нежывым” [8, с. 184].

Рэчы засялялі тэрыторыю вакол чалавека, запаўнялі яе сабою, мадэлюючы культурнае асяроддзе яго побыту і быцця; яны патрабавалі дакранання да сябе, прамой сувязі, сэнсарнага кантакту, непасрэднай маніпуляцыі. Іх жыццё і лёс напрамую вызначаліся тактыльным ўзаемадзеяннем з рукой чалавека, яго частатой, характарам, хуткасцю і інтэнсіўнасцю. Створаныя аднойчы і нібы назаўжды, яны назапашвалі свой досвед ўзаемадзеяння, неслі на сабе адбітак пражытага часу: сталелі, старэлі побач з чалавекам, перадаваліся з пакалення ў пакаленне, зношваліся, пакрываліся “шрамамі”, змяняліся, каб аднойчы знікнуць назусім. Яны знаходзіліся побач з чалавекам як яго ўласнае адлюстраванне і падабенства і як “татэмічная метафара”, паводле вядомага выразу О. Фрэйдэнберга [7].

Прамае тактыльнае ўзаемадзеянне, у тым ліку *гульня* з прадметам, стваралі тую унікальную сітуацыю “асабістага знаёмства” чалавека і рэчы [6], якая фіксавала уражанне ад кантакту і замацоўвала яго на ўзроўні досведу цела, гэта значыць дастаткова глыбокага давербальнага эмацыйнага перажывання. Чым больш такіх кантактаў і чым больш яны разнастайныя, тым багацейшым і больш рознабаковым робіцца ўяўленне чалавека пра навакольны свет. Рэчы, такім чынам, спрыялі фарміраванню светапо-

гляду дзіцяці і яго развіццю; яны, з аднаго боку, стымулявалі яго цікавасць да рэчаіснасці, а з іншага боку, насычалі яго разнастайнымі уражаннямі.

У той жа час існавалі і іншыя рэчы – аб'екты культуры і творы мастацтва, – характар узаемадзеяння з якімі дыктаваў зусім іншую камунікацыю. Гаворка ідзе пра свядомае, мэтанакіраванае дыстанцаванне чалавека ў адносінах да прадмета, якое старанна культывуецца ў грамадстве і было падтрымана шматлікімі пакаленнямі. Такі прадмет усведамляўся недатыкальным, меў статус сакральнага, ствараўся часцей за ўсё ў адзінкавым асобніку і таму быў па-сапраўднаму унікальным, адзіным у сваім родзе. Да яго калі і дакраналіся, то даволі рэдка, дакладней, у асаблівай сітуацыі (напрыклад, падчас храмавага набажэнства) і толькі “пакровеннымі” рукамі. Бо любыя пакроу, на царкоўным алтары ці на галаве маладой, нясе ідэю сакралізацыі. Ён значна павялічвае семіятычны статус той асобы ці месца, якія пакрывае [7]. Павялічвала культурную, сакральна-сімвалічную ды і матэрыяльную каштоўнасць рытуальнага прадмета не толькі выкананне пэўнай ролі ў культурных дзеяннях (напрыклад, падчас хрысціянскіх царкоўных таемстваў), але і выкарыстанне дарагіх матэрыялаў для яго стварэння (каштоўных металаў, асаблівых сплаваў, рэдкіх мінералаў, каменя надзвычайнай трываласці і г. д.).

Такі прадмет, акумуляючы ў сабе энергію свяшчэннадзейства, сам рабіўся своеасаблівым аб'ектам глыбокага пакланення, недасягальным, недатыкальным, а таму асабліва жаданым для людзей. Яму служылі, за яго змагаліся. Права на валоданне падобным прадметам разглядалася як прывілей, знак асаблівай годнасці яго ўладальніка (імператара, караля ці айца царквы), што падкрэсліваў высокі сацыяльны статус. Характар узаемаадносін з ім мы вызначылі б як маналагічны, вертыкальны, у адрозненне ад дыялагічнага, які прадугледжвае роўнасць пазіцый камунікантаў, характару абыходжання са звычайнай рэччу. Такой рэчы ў паганскай культуры пакланяліся, а ў хрысціянскай – выкарыстоўвалі пры пакланенні. Яе захоўвалі ў скарбніцах, перадавалі з пакалення ў пакаленне, зборы такіх рэчаў складалі дынастычныя калекцыі. Іх каштоўнасць з часам толькі павялічвалася. Разам з тым яны ўскосна нібы адлюстроўвалі высокі сацыяльны, культурны, рэлігійны статус сваіх ўладальнікаў.

Зрэшты, у традыцыйнай рэчы сапраўды больш за ўсё шанавалі трываласць і даўгавечнасць, здольнасць задаволіць запатрабаванні

шматлікіх людзей. Яна задумвалася і выконвалася так, быццам павінна была жыць вечна, як храм, свяцілішча ці выява боства. Яна служыла людзям аж да поўнага свайго разбурэння. Пашкоджаную, часткова сапсаваную, яе старанна і карпатліва аднаўлялі, дапаўнялі, каб вярнуць да людзей. Згадваецца стары узбекскі звычай рамантаваць пабіты чайнік, сцягваючы яго з дапамогай металічных сашчэпак, ды так па-майстэрску, што і гарачая вада не прасочвалася. Адзенне латалі і цыравалі. Адна і тая ж мэбля ўпрыгожвала дамы на працягу жыцця дзясяткаў пакаленняў. Прылады старанна чысцілі і беражліва захоўвалі. Да рэчаў ставіліся як да людзей. Іх перадавалі ад бацькоў да дзяцей, любоўна засцепагалі і інтэнсіўна выкарыстоўвалі. Невялікія колькасць і асартымент рэчаў, а таксама даволі высокі камерцыйны кошт ручных вырабаў высокай якасці вымагалі іх доўгачасовага функцыянавання.

Агульным правілам у стасунках традыцыйных рэчаў і чалавека быў прамы, асабісты, можа, нават інтымны сэнсарны кантакт, што ажыццяўляўся праз непасрэднае тактыльнае ўзаемадзеянне. Па сутнасці, характар такіх стасункаў узаўяўляў прыныцы ўзаемаадносін паміж людзьмі. Пры гэтым традыцыйная рэч уяўляе сабой вельмі багаты спектр значэнняў і сэнсаў. Гэта і застылы згустак энергіі, і матэрыялізаваная ў пластычнай форме інфармацыя пра ўладкаванне свету, і “злепак” асобы ўладальніка ці аўтара-стваральніка, і рытуальна-сімвалічны аб'ект, і карысны ва ўжытку выраб, і камунікатыўны пасрэднік (медыятар), і выхавальнік, і прыгожы, каштоўны твор, прадмет любавання і захоўвання.

У сучаснай сітуацыі масавага грамадства эпохі татальнага спажывання статус рэчы, яе характар, а таксама спосаб узаемаадносін з ёю чалавека значна змяніліся. Сёння ў адрозненне ад традыцыйнага патрыярхальнага сацыяльнаму колькасць і асартымент створаных рэчаў, а таксама суадносін ліку праектаваных і спажываных рэчаў на душу насельніцтва ўзраслі настолькі, што мы можам гаварыць пра іх празмернасць. Іх стала занадта шмат: мы не паспяваем імі карыстацца, і яны часцей за ўсё пакрываюцца пылам так ні разу і не запатрабаваныя, забытыя на паліцах, у глыбіні шаф... Яны асядаюць па кутах, запаўняюць сабою, дакладней, захламляюць, прастору нашага жыцця, ператвараючыся ў смецце, і тым самым, хутчэй, абцяжарваюць яго, чым палягчаюць. Асноўным крытэрыем каштоўнасці рэчы стала яе навізна, а не даўгавечнасць, як напачатку.

Пры гэтым рынак рэцыкліраваных тавараў* функцыянуе ледзь не нароўні з асноўным вытворчым працэсам, а для збыту новых вырабаў створаны і паспяхова ужываецца спецыяльны механізм стымулявання пакупной здольнасці чалавека – рэклама. Да таго ж сёння назіраецца распад традыцыйнай рэчы, страта ёю прадметнай сутнасці, цэласнасці і сэнсу.

Сярод велізарнай колькасці сучасных рэчаў мы хацелі б вылучыць у якасці найбольш характэрных, што адлюстроўваюць павевы свайго часу, два тыпы прадметаў. Па-першае, гэта рэчы-*сімулякры*, прадметы-падманкі, павярхоўныя копіі, імітацыі іншых, як правіла, больш дарагіх або адрозных па сутнасці. Па-другое, рэчы-*аператары*, “разумныя машыны”, надзеленыя “штучным інтэлектам”, лічбавым электронным забеспячэннем, якія увасабляюць цуды сучаснай тэхнікі. Гэта складаныя шматфункцыянальныя прыборы, што ствараюць агульнае ўяўленне пра высокі камфорт сучаснага побыту і забяспечваюць яго у поўнай меры (пральныя і пасудамыйныя машыны, кухонныя камбайны, камп’ютары, разнастайныя гаджэты і г. д.). Уласціва сцю такіх рэчаў з’яўляецца іх падкрэсленая арыентаванасць на пастаяннае абнаўленне і сацыяльны поспех спажываўца (відавочны ці уяўны), дакладней, на яго сацыяльную перавагу. Нібы ўсю шматстайнасць формаў і праяў сацыяльнага жыцця можна звесці да спаборніцтва і канкурэнтнай барацьбы за месца пад сонцам. Валоданне гэтымі рэчамі робіць іх гаспадар часткова ці у поўнай меры сацыяльна паспяховым у вачах іншых. Прычым не мае ніякага значэння – рэальны гэта поспех ці па-майстэрску зрэжысраваны, які падтрымлівае ілюзію яго дасягнення. Галоўнае, каб ён спрыяў “узвышэнню героя” над астатнімі людзьмі і пацвярджаўся знешнім у адносінах да самога чалавека асяродзем. Мы рызыкнем вызначыць такія рэчы як нейкія “атрыбуты Нарцыса”, што завяршаюць задуманы вобраз, ствараюць імідж дасканаллага героя ў вачах іншых людзей.

Сучаснае масавае грамадства, па сутнасці, легітымнае неаязычніцкія каштоўнасці, такія як канкурэнтная барацьба, сацыяльная перавага, абьякавасць у выбары сродкаў дзеля дасягнення мэты. І ў той жа час нібы арэчаўляе іх і ўвасабляе ў застылых прадметных формах, для чаго спараджае асобы разнавіднасці рэчаў. Таму сучасныя рэчы эпохі посткультуры даволі дэманстратыўныя і паспяхова канкуруюць з самім чалавекам, іх уладальнікам і гаспадаром. Бо іх наяўнасць, валоданне імі робіцца больш

важным фактарам, чым валоданне якасцямі, неабходнымі для дасягнення поспеху. Рэчы замяняюць сабой нейкую экзистэнцыяльную дадзенасць, яны напаўняюць сваёй прысутнасцю у жыцці чалавека адсутнасць у яго нейкіх адметных якасцей ці здольнасцей. Таму адзін з вядомых нам традыцыйных спосабаў узаемаадносін чалавека і рэчы, калі рэч служыць чалавеку і з’яўляецца прадметам яго маніпуляцый, сёння ва ўмовах масавага грамадства перажывае відавочныя змены. Чалавек часцей сам служыць рэчы, а яе выкарыстоўвае для маніпуляцый іншымі людзьмі. І адначасова распаўсюджвае спектр такіх адносін з пераважнай аднабаковай актыўнасцю на свет стасункаў паміж людзьмі: так, у іншым чалавеку мы пачынаем бачыць нешта адрознае ад сябе, на парадак меней значнае, неадушаўлены прадмет, сродак маніпуляцый, што не мае права на адказ. Зрэшты, пры ўсім падабенстве ў дзвюх названых вышэй разнавіднасцях сучасных рэчаў ёсць свае адметныя рысы і асобыя уласцівасці.

Рэчы-сімулякры сёння не толькі шырока распаўсюджаны, але і вельмі разнастайна прадстаўлены. Сярод гістарычных прыкладаў такога роду рэчаў можна ўспомніць маляваныя дываны, імітацыю тэкстыльных вырабаў, якія вядомы не толькі ў беларускай культуры, але і ў нашых суседзях у Польшчы, Украіне, Літве, Расіі. Яны былі асабліва папулярныя ў пасляваенныя гады поруч з размаляванымі драўлянымі куфрамі для пасагу [іх, як і вельмі запатрабаваныя ў гарадскім побыце часоў перабудовы міжпакаёвыя дзверы, распісвалі фарбамі (“фляндравалі”), імітуючы каштоўныя пароды дрэва], разам з якімі уваходзілі ў адзіны дэкаратыўны ансамбль афармлення “параднай” часткі вясковай ці местачковай хаты. Акрамя гэтага, у першых шэрагах сучасных прадметаў-сімулякраў вылучым таксама разнастайныя аднаразовыя вырабы (посуд, кнігі, адзенне і адпаведнае абеталяванне), без якіх ужо немагчыма ўявіць сабе сучасны побыт: паходны, дачны, карпаратыўны, звязаны з індустрыяй масавага харчавання і абслугоўвання. Прызначаны для аднаразовага ужывання, такі прадмет, строга кажучы, не з’яўляецца рэччу, а ёсць нейкі эфемерны “прадукт”, што жыве аднамомантна і ў якім даведзены да мяжы функцыяналізм спалучаецца з адсутнасцю хоць нейкай пластычнай каштоўнасці. З’еў, выпіў, прачытаў, апрануў, панасіў і выкінуў...

Пераклад з рускай мовы.

Заканчэнне будзе.

Спіс літаратуры будзе змешчаны ў наступным нумары.

Аксана КОУРЫК,

кандыдат мастацтвазнаўства.

* Паўторнага выкарыстання, так званы *second hand*.